माध्यमिकशिक्षापाठ्यक्रमः

संस्कृतसाहित्यम्

कक्षा : ९-१० **विषयसङ्केतः : (कक्षा ९** Sal. 271 **कक्षा १०** Sal. 272)

पाठ्यघण्टा : ४ **वार्षिककार्यघण्टा : १२८**

१. परिचयः

वाङ्मयं ललितकलाया अन्यतमो भेदो मन्यते । विश्वस्य सकलानि वस्तूनि वाङ्मये निबध्द्धुं शक्यन्ते । अस्य बह्यः शाखाप्रशाखाः सन्ति । भाषाणां विषयाणां चाधारेण इमाः शाखाप्रशाखाः सञ्जायन्ते । एतासु संस्कृत वाङ्मयं नैकविधैर्दृक्कोर्णैविशिष्टं महोवं निवहति । संस्कृतवाङ्मयं ननु सर्वप्राचीनत्वं वाङ्मयमस्ति । वेदानामपौरुषेयत्वं संस्कृतवाङ्मयस्य सर्वप्राचीनत्वं प्रमाणयति । वेदानुपकुर्वन्ति पुराणानि लौकिकसंस्कृतवाङ्मयस्य निधित्वेन विद्यमानानि सन्ति । वाल्मीकिकृतं रामायणं व्यासकृतं महाभारतञ्च पौरस्त्यसभ्यताया इतिहासस्य दर्पणभूतं ग्रन्थरत्नं वर्तते । पञ्चमवेदत्वेन वर्णितत्वादपि एतेषां महोवाऽऽख्यापनमाधिक्येन जातमस्ति । यदिहास्ति तदन्यत्र यन्नेहास्ति न तत् क्वचित इति महाभारतमुद्दिश्य स्वयं महाभारतीवाणी संस्कृतवाङ्मयस्य सर्वज्ञानभाण्डागारत्वं पुष्णाति । वैदिकवाङ्मयेन, पुराणैः, रामायणेन, महाभारतेन चानुप्राणितायां संस्कृतसाहित्यस्य काव्यपरम्परायां कालिदासादयोऽनेके विश्वविश्रुताः कवयः, भरतादयोऽनेके काव्यशास्त्रिणश्च समभवन् । कालिदासादीनां कवीनां काव्यानुशीलनेन काव्यशास्त्रिणो नैकान् काव्यसिद्धान्तान् प्रतिपादयामासुः । कवयश्च काव्यशास्त्रिणां काव्यसिद्धान्ताननुसृत्य नैकानि काव्यानि रचयामासुः । एवं परस्परं भावयद्भिस्तैः संस्कृतवाङ्मयस्य काव्यपरम्परा अद्यावधि निरवच्छिन्ना वर्तते ।

संस्कृतकाव्यानि लोकोत्तरसौन्दर्याधायकानि नीरक्षीरविवेकसामर्थ्योद्भावकानि च सन्ति । कलात्मकशब्दार्थचमत्कारयुताभिः सूक्तिभिः सदसच्चरित्राणां वर्णनेन च संस्कृतकाव्यानि विद्यार्थिषु सहजतया सदसद्विवेकसामर्थ्यं निदधति । संस्कृतकाव्यशास्त्राणि रसभावादीनां काव्यात्मतोवानां, छन्दोऽलङ्कारादीनां काव्यसौन्दर्याधायकतोवानाञ्च विवेचनं कुर्वन्ति । अतस्तेषां शिक्षणेन विद्यार्थिनः रसभावादिभिश्छन्दोऽलङ्कारादिभिश्च काव्यसमीक्षणोद्यता भवन्ति । काव्यानां काव्यशास्त्राणां च शिक्षणस्य इदमेव प्रयोजनमुद्दिश्य राष्ट्रिय-पाठ्यक्रम-प्रारूपस्य निर्देशनानुसारेण नवमदशमकक्षयोः संस्कृतसाहित्यस्य पाठ्यक्रमोऽयं विकसितो वर्तते । अत्र तादृशा गद्यपद्यमयाः काव्यांशाः समाविष्टाः सन्ति, ये छात्रान् सहजतया संस्कृतव्यवहारेषु प्रवृत्तान् कारयन्ति । पुनरत्र काव्यस्वरूपस्य काव्यस्याधारभूततोवानां च ज्ञानाय केचिच्छन्दोऽलङ्काररसादयो विषया अपि समाविष्टाः सन्ति । आधुनिकशिक्षणपद्धतिमवलम्ब्य निर्मितेऽस्मिन् पाठ्यक्रमे छात्राणां श्रवण-भाषण-पठन-लेखनशिल्पविकाससहयोगिनः प्रयोगाभ्यासप्रधानाः सर्जनात्मक प्रतिभा प्रर्शनानुकूलाश्च विषयाः सन्ति । एतदर्थमयं पाठ्यक्रमो माध्यमिकसाहित्यविषयाध्ययनविधौ विद्यार्थिनां श्रवण-भाषण-पठन-लेखनरूपाणां चतुर्णामेव भाषिकशिल्पानां विकासाय मौलिकप्रतिभाप्रकाशनाय च प्रयतते । विषयशिक्षणमाध्यमेन विद्यार्थिनां भाषिककौशलप्रवर्धनं साहित्यरचना-सामर्थ्योद्भावनञ्च पाठ्यक्रमस्यास्य हृत्स्थानीयमुद्देश्यमस्ति । संस्कृतस्य व्यावहारिकत्वसम्पादनेन, संस्कृतसाहित्यस्य व्यवहारोपयोगितायाः सुनिश्चयेन, रुचिमनुसृत्य विद्यार्थिनामाकाङ्क्षापूरणेन च शिक्षाया राष्ट्रियोद्देश्यप्राप्तये पाठ्यक्रमोऽयं सफलो भविष्यतीत्यपेक्षितमस्ति । अनेन पाठ्यक्रमेण सम्बद्धविषये उच्चमाध्यमिकशिक्षाया आधारो निर्मास्यते इति चापेक्षितं वर्तते ।

पाठचक्रमेऽस्मिन् निर्धारितविषयाणामध्ययनेनच्छात्राः विषयबोधपूर्वकं भावसौन्दर्यसंवलितं पद्यकाव्यार्थगौरवम्, विविधज्ञानभरितां शब्दचमत्कृतियुतां गद्यकाव्यगतार्थदीप्तिम्, नीतिचेतनानिदर्शकं रूपकमाधुर्यं,

मौलिकमूल्यमान्यताराष्ट्रियताभरितं प्रबन्धलालित्यं, प्रेरणास्पदं कथाबन्धं च ज्ञात्वा तदनुकूलमाचरितुं, सुचरितमनुकर्तुं, तदनुरूपं मौलिकमूल्यमान्यतराष्ट्रियतादिगौरवं साधयितुं, व्यवहारानुरूपं काव्यप्रयोजनं व्याख्यातुञ्च समर्था भवन्ति । पाठ्यक्रमस्थानां रसच्छन्दोऽलङ्कारादिकाव्यशास्त्रीयविषयाणामवगत्या विद्यार्थिनो रसच्छन्दोऽलङ्कारादीनां प्रयोगेण निर्दुष्टकाव्यरचनायां काव्यगतानां तत्तद्विषयाणामनुशीलनेन काव्यसमीक्षणे च प्रवर्तन्ते । परिचयम्, स्तरगतक्षमताम्, कक्षागतशिक्षणोपलब्धिम्, विषयवस्तुनः क्षेत्रक्रमौ, शिक्षणसहजीकरणप्रक्रियाम्, विद्यार्थिमूल्याङ्कनञ्च समाविश्य पाठ्यक्रमोऽसौ विकासं नीतोऽस्ति । संस्कृतकाव्यस्य वैशिष्ट्येन सामान्यपरिचयेण पाठ्यक्रमविकासस्य विषयगतौचित्येन च साकं, पाठ्यक्रमे विद्यमानानां मुख्यविशेषतानां पाठ्यक्रमस्वरूपस्य च संयोजनेनात्र प्रथमं परिचय उपस्थापितोऽस्ति । ततो विषयगतरूपेणापेक्षितानां ज्ञान-शिल्पाभिवृत्ति-मूल्य-कार्यतत्परतानां संयोजनेन क्रियात्मकस्वरूपे स्तरगतक्षमता उल्लिखिताः सन्ति, पुनः स्तरगतक्षमतानां विशिष्टीकृतविस्तृत्या कक्षागतशिक्षणोपलब्धयो विकसिताः सन्ति, तदनु पूर्वकक्षाभिः सह लम्बीयसन्तोलनस्याधारेण विषयवस्तुनः क्षेत्रक्रमौ निर्दिष्टौ स्तः । तदनन्तरमत्र विषयगतविशिष्टतां मौलिकतां च संयोज्य शिक्षणसहजीकरणस्य विधिप्रक्रिये प्रदर्शिते स्तः । अन्त्ये निर्माणात्मकनिर्णयात्मकमूल्याङ्कनयोर्विधिं प्रक्रियाञ्चोल्लिख्य विद्यार्थिमूल्याङ्कनं व्यवस्थितमस्ति ।

२. विषयानुगताः क्षमताः

माध्यमिकस्तरे ९-१० कक्षयोरैच्छिकसंस्कृतसाहित्यविषयमधीत्य विद्यार्थिनो निर्दिष्टविषयेषु क्षमा भविष्यन्ति -

१. गद्यकाव्य-पद्यकाव्य-नाटक-प्रबन्ध-कथानां स्वरूपविमर्शने

२. निर्दिष्टानां काव्यांशानां बोधेऽभिव्यक्तौ च

३. राष्ट्र-समाज-भाषासंस्कृति-प्रकृति-मानवताप्रभृत्यनेकमूल्यवत्सु विषयेषु स्वानुभूतिमाधृत्य गद्यपद्यकाव्यरचनाभ्यासप्रवृत्तौ

४. अधीतानामनुभूतानाञ्च विषयाणां व्याख्यान-सारांशप्रकाशनानुशीलनकौशलार्जने

५. पाठगतसन्दर्भप्रसङ्गाकलनानुमानचरित्रपरिवेशानामभिज्ञाने तदभिव्यक्तौ च

६. साहित्यिकशब्दभाण्डागारवृद्धौ रचनात्मकसमीक्षात्मकप्रतिभयोर्विकासे च

७. काव्यात्मभूतस्य रसतोवस्य, काव्यसौन्दर्याधायकयोश्छन्दोऽलङ्कारयोः सभेदं परिचयप्रदाने

८. निर्दिष्टानां रसच्छन्दोऽलङ्काराणां लक्षणादिविमर्शने

९. अधीतरसच्छन्दोद्रलङ्काराणामाधारेण काव्यसमीक्षणे

३. कक्षागतशिक्षणोपलब्धिः

कक्षा ९

श्रवणं भाषणञ्च

शिक्षणोपलब्धयः	**शिक्षणोपलब्धीनां विस्तरः**
१. छन्दोलक्षणादिकं श्रुत्वा	१.१. लक्षणं श्रुत्वा पद्यस्वरूपं कथयितुम्,

तेषामुच्चारणं कर्तुम्	१.२. वार्णिक-मात्रिकवृत्तयोर्लक्षणं श्रुत्वा वार्णिकमात्रिकवृत्तयोः पार्थक्यं वक्तुम् १.३. लघुगुर्वाद्यक्षरपरिचयश्रवणेन पद्यादिषु वर्तमानानि लघुगुर्वाद्यक्षराणि अभिज्ञाय कथयितुम् १.४. निर्दिष्टच्छन्दसां लक्षणोदाहरणानि श्रुत्वा सलयं तेषामनुवाचनं कर्तुम्
२. अलङ्कारादीनां परिचयं सम्यक् श्रुत्वा शुद्धतयोच्चारणं कर्तुम्	२.१. अलङ्कारपरिचयं श्रुत्वा तत्स्वरूपं वर्णयितुम् २.२. शब्दार्थालङ्कारयोः स्वरूपं श्रुत्वा स्फुटतया तयोः पार्थक्यं निगदितुम् २.३. निर्दिष्टालङ्काराणां लक्षणं श्रुत्वा तेषां स्वरूपमाख्यातुम् २.४. निर्दिष्टालङ्काराणामुदाहरणान्यनुवाचयितुम्
३. महाकाव्यांशानाकर्ण्य तान् तदर्थादींश्च सम्यगाख्यातुम्	३.१. कालिदासाश्वघोषयोः वैशिष्ट्यसहितं परिचयं श्रुत्वा स्वभाषया प्रस्तोतुम् ३.२. महाकाव्ययोर्निर्दिष्टपद्यानां श्रवणमनु सलयं तेषां वाचनं कर्तुम् ३.३. निर्दिष्टपद्यानां विश्लेषणं श्रुत्वा स्वभाषया तदर्थं कथयितुम्
४. गद्यकाव्यांशानां सम्यक् श्रवणेन तेषां शुद्धमुच्चारणं कृत्वा तदर्थादिकं कथयितुम्	४.१. सुबन्धु-अम्बिकादत्तव्यासयोः परिचयं श्रुत्वा तद्वैशिष्ट्यानि कथयितुम् ४.२. गद्यकाव्ययोर्निर्दिष्टांशानां श्रवणं कृत्वा शुद्धतया तेषामनुवाचनं कर्तुम् ४.३. निर्दिष्टगद्यांशानां सन्दर्भादिसहितं विवेचनं श्रुत्वा तदभिप्रायं प्रकटयितुम् ४.४. गद्यांशसम्बद्धान् प्रश्नान् श्रुत्वा तदुत्तराणि कथयितुम्
५. नाट्यांशानाकर्ण्य तत्सन्देशं निगदितुम्	५.१. नाट्यांशानां सम्यक् श्रवणं कृत्वा साभिनयमनुवाचनं विधातुम् ५.२. नाटकस्य विश्लेषणं श्रुत्वा तस्य प्रेरकं सन्देशं श्रावयितुम् ५.३. मौखिकरूपेण नाटकस्य पात्राणां चारित्रिकं वैशिष्ट्यं प्रकटयितुम् ५.४. नाटकसम्बद्धप्रश्नानामुत्तराणि कथयितुम्
६. प्रबन्धं श्रुत्वा तद्गतविषयान् वर्णयितुम्	६.१. प्रबन्धस्य शुद्धतयाऽनुवाचनं कर्तुम् ६.२. प्रबन्धस्य विश्लेषणं श्रुत्वा तद्वर्णितविषयान् कथयितुम् ६.३. प्रबन्धसम्बद्धप्रश्नानामुत्तराणि कथयितुम्
७. कथायाः सम्यक्छ्रवणानन्तरं तत्सन्देशं कथयितुम्	७.१. कथायाः शुद्धोच्चारणं कर्तुम् ७.२. कथाया विश्लेषणश्रवणेन तत्सन्देशमाख्यातुम् ७.३. कथायाः पात्राणां चरित्रात् प्रेरकपक्षं निगदितुम् ७.४. कथासम्बद्धप्रश्नानामुत्तराणि कथयितुम्
८. जीवन्याः श्रवणं कृत्वा प्रेरकपक्षान् भाषितुम्	८.१. जीवनीपाठं शुद्धतयाद्रनूच्चारयितुम् ८.२. जीवन्या विश्लेषणं श्रुत्वा तद्गतप्रेरकपक्षान् प्रकटयितुम्

	८.३. जीवनीपात्रस्य प्रमुखकार्याणि श्रावयितुम् ८.४. जीवनीसम्बद्धप्रश्नानामुत्तराणि कथयितुम्

पठनम्

शिक्षणोपलब्धयः	**शिक्षणोपलब्धीनां विस्तरः**
१. लक्ष्यलक्षणसमन्वयप्रकारबोध-पूर्वकं छन्दोलक्षणादीन् पठितुम्	१.१. पद्यलक्षणं पठित्वा पद्यं परिचेतुम् १.२. वार्णिकमात्रिकवृत्तयोः पार्थक्यबोधेन वार्णिक-मात्रिकवृत्तयोर्लक्षणं पठितुम् १.३. लघुगुर्वाद्यक्षरपरिचयं पठित्वा लघुगुर्वाद्यक्षराणि अभिज्ञातुम् १.४. सगणपरिचयं निर्दिष्टच्छन्दसां लक्षणानि पठित्वा लक्ष्यलक्षणसमन्वयं कर्तुम् १.५. अधीतच्छन्दसामन्यान्युदाहरणानि सलयं पठितुम्
२. साभिप्रायमलङ्कारलक्षणादिकं पठितुम्	२.१. अलङ्कारलक्षणमध्येतुम् २.२. शब्दार्थालङ्कारयोः पार्थक्यबोधं कृत्वा तयोः परिचयं पठितुम् २.३. तोव-स्वरूपादीनां विमर्शेन निर्दिष्टालङ्काराणां लक्षणं पठितुम् २.४. निर्दिष्टालङ्काराणमुदाहरणानि पठित्वा लक्षणे समन्वयं कर्तुम्
३. भावार्थबोधपुरःसरं महाकाव्यांशान् पठितुम्	३.१. कालिदासाश्वघोषयोः काव्यगतवैशिष्ट्यबोधेन तयोः परिचयं पठितुम् ३.२. सन्दर्भान्वय-पदार्थ-व्याकरण-समासबोधपूर्वकं महाकाव्ययोर्निर्दिष्टपद्यानि पठितुम्
४. तात्पर्यबोधं कृत्वा गद्यकाव्यांशान् पठितुम्	४.१. वैशिष्ट्यावबोधपूर्वकं सुबन्धु-अम्बिकादत्तव्यासयोः परिचयं पठितुम् ४.२. गद्यकाव्ययोर्निर्दिष्टांशानां सन्दर्भादिज्ञानपुरःसरं व्याख्यानं पठितुम्
५. ससन्देशज्ञानं नाटकं पठितुम्	५.१. साभिनयं नाट्यांशानां पठनं कर्तुम् ५.२. पात्राणां चारित्रिकवैशिष्ट्यावबोधपूर्वकं नाटकस्याध्ययनं कर्तुम् ५.३. सन्देशबोधेन सविश्लेषणं नाटकमध्येतुम्
६. साभिप्रायबोधं प्रबन्धाध्ययनं कर्तुम्	६.१. सार्थबोधं शुद्धतया प्रबन्धं पठितुम् ६.२. वर्णितविषयबोधपूर्वकं प्रबन्धस्य मौनाध्ययनं कर्तुम्
७. सन्देशबोधेन कथाया अध्ययनं विधातुम्	७.१. पदार्थबोधसहितं शुद्धतया कथां पठितुम् ७.२. प्रेरकसन्देशबोधपुरःसरं कथां सम्यगध्येतुम् ७.३. कथां सम्यगधीत्य पात्राणां चरित्रात् प्रेरकपक्षं ग्रहीतुम्
८. जीवन्याः श्रवणं कृत्वा	८.१. अर्थं बुद्ध्वा शुद्धतया जीवनीपाठं पठितुम्

प्रेरकपक्षान् भाषितुम्	८.२. प्रेरकपक्षग्रहणपूर्वकं सम्यग् जीवनीपाठस्य मौनाध्ययनं कर्तुम्

लेखनम्

शिक्षणोपलब्धयः	**शिक्षणोपलब्धीनां विस्तरः**
१. ससमन्वयं छन्दःपरिचयादीन् लेखितुम्	१.१. सोदाहरणं पद्यलक्षणं लेखितुम् १.२. विन्दुगतरूपेण वार्णिकमात्रिकवृत्तयोः पार्थक्यं प्रस्तोतुम् १.३. सोदाहरणं गणपरिचयं प्रदर्शयितुम् १.४. निर्दिष्टच्छन्दसामुदाहरणपद्यानां गणप्रदर्शनपूर्वकं लक्षणे समन्वयं कर्तुम् १.५. अधीतच्छन्दसामन्यान्युदाहरणानि अन्विष्य ससमन्वयं प्रदर्शयितुम् १.६. अधीतच्छन्दसां प्रयोगेण मौलिकपद्यरचनाभ्यासं कर्तुम्
२. तlववमर्शनपूर्वकं सोदाहरणमलङ्कारादिलक्षणं प्रदर्शयितुम्	२.१. अलङ्कारत्वाधानपुरःसरमलङ्कारस्य परिचयं लेखितुम् २.२. शब्दार्थालङ्कारयोः पार्थक्यबोधिकां तालिकां निर्मातुम् २.३. तlववमर्शनेन निर्दिष्टालङ्काराणां लक्षणस्योदाहरणे समन्वयं प्रदर्शयितुम् २.४. अधीतालङ्काराणामुदाहरणान्तरान्वेषणं विधाय तlववमर्शनपूर्वकं लक्षणसमन्वयं कर्तुम् २.५. अधीतालङ्काराणां प्रयोगेण गद्यपद्यरचनाभ्यासं विधातुम्
३. महाकाव्यांशानां सन्दर्भ-भावार्थादिप्रदर्शनपूर्वकं सप्रसङ्गं व्याख्यां कर्तुम्	३.१. काव्यगतवैशिष्ट्यसहितं कालिदासाश्वघोषयोः परिचयं लिखितुम् ३.२.सन्दर्भान्वय-पदार्थ-समास-व्याकरण-च्छन्दोऽलङ्काराद्युल्लेखनपूर्वकं महाकाव्ययोर्निर्दिष्टपद्यानां व्याख्यां कर्तुम् ३.३. महाकाव्ययोर्निर्दिष्टपद्यानां भावार्थं प्रकाशयितुम् ३.४. निर्दिष्टमहाकाव्यवर्णितविषयाणां गद्यात्मकरूपेण स्वभाषया लेखितुम् ३.५. महाकाव्यांशसारानुशीलनेनानुच्छेदं रचयितुम्
४. निर्दिष्टगद्यांशानां सन्दर्भादिप्रदर्शनेनाभिप्रायं प्रदर्शयितुम्	४.१. वैशिष्ट्योल्लेखपूर्वकं सुबन्धु-अम्बिकादत्तव्यासयोः परिचयं लेखितुम् ४.२. गद्यकाव्ययोर्निर्दिष्टांशानां सन्दर्भादिप्रदर्शन-पुरःसरं व्याख्यानं कर्तुम् ४.३. निर्दिष्टगद्यांशानां तात्पर्योल्लेखनं कर्तुम् ४.४. गद्यांशानां सारमाधृत्यानुच्छेदं रचयितुम् ४.५. गद्यांशेभ्यो व्यावहारिकपदवाक्यानां गवेषणं कृत्वा सूचीं निर्मातुम्
५. पात्राणां चारित्रिकवैशिष्ट्यं प्रदर्श्य	५.१. नाटकस्य विषयवस्तु आधृत्य पात्राणां चरित्रचित्रणं कर्तुम्

नाटकसन्देशं प्रकाशयितुम्	५.२. नाटकात् प्राप्तव्यसन्देशमवलम्ब्यानुच्छेदं रचयितुम् ५.३. नाटके प्रयुक्तानां व्यावहारिकाणां पदवाक्यानामन्वेषणेन सूचीं निर्मातुम् ५.४. अभिनेयताया दृष्ट्या नाटकस्य विवेचनं कर्तुम्
६. प्रबन्धस्याभिप्रायं प्रदर्शयितुम्	६.१. प्रबन्धवर्णितविषयान् स्वभाषया लेखितुम् ६.२. अभिप्रायमनुसृत्य प्रबन्धस्य निष्कर्षणं कर्तुम् ६.३. विषयं लेखनशैलीं चाधृत्य निबन्धस्य विवेचनं विधातुम् ६.४. स्वानुभूतविषयानवलम्ब्य प्रबन्धं रचयितुम्
७. कथायाः प्रेरकपक्षानुद्घाट्य सन्देशविमर्शनं कर्तुम्	७.१. कथायाः पात्राणां चरित्रेभ्यः प्रेरकपक्षानुद्घाट्य पात्राणां चरित्रचित्रणं कर्तुम् ७.२. कथायाः सन्देशमवलम्ब्यानुच्छेदं रचयितुम् ७.३. तoवानां सन्देशस्य च दृष्ट्या कथाया विश्लेषणं विधातुम्
८. जीवन्या विवेचनं कर्तुम्	८.१. यस्य जीवनी वर्तते, तस्य प्रमुखकार्याणां सूचीं निर्मातुम् ८.२. प्रमुखकार्याधारे तद्योगदानानि वर्णयितुम् ८.३. जीवनीतो ग्रहणीयपक्षानुद्घाट्यानुच्छेदं रचयितुम् ८.४. सूत्राणि दृष्ट्वा जीवनीं लेखितुम्

कक्षा १०

श्रवणं भाषणञ्च

शिक्षणोपलब्धयः	**शिक्षणोपलब्धीनां विस्तरः**
१. छन्दोलक्षणादिकं श्रुत्वा तेषामुच्चारणं कर्तुम्	१.१. निर्दिष्टच्छन्दसां लक्षणं श्रुत्वाऽनुवाचनं कर्तुम् १.२. निर्दिष्टच्छन्दसामुदाहरणानि सलयं वाचयितुम्
२. रसानां रससहकारितoवानां च परिचयं सम्यक् श्रुत्वा शुद्धतयोच्चारणं कर्तुम्	२.१. रसपरिचयं श्रुत्वा तत्स्वरूपं वर्णयितुम् २.२. रससहकारिणां विभावानुभावव्यभिचारिभावानां सामान्यं परिचयं भाषितुम् २.३. स्थायिभावानां नामानि श्रुत्वा रसानुरूपं क्रमेण तेषां नामानि कथयितुम् २.४. शृङ्गारादीनां नवानां रसानां लक्षणं श्रुत्वा तेषां स्वरूपमाख्यातुम् २.५. शृङ्गारादीनां रसानामुदाहरणान्यनुवाचयितुम्
३. महाकाव्यांशानाकर्ण्य तान् तदर्थादींश्च सम्यगाख्यातुम्	३.१. कालिदास-सुकृतिदत्तपन्तयोर्वैशिष्ट्यसहितं परिचयं श्रुत्वा स्वभाषया प्रस्तोतुम्

	३.२. महाकाव्ययोर्निर्दिष्टपद्यानां श्रवणमनु सलयं तेषां वाचनं कर्तुम् ३.३. निर्दिष्टपद्यानां विश्लेषणं श्रुत्वा स्वभाषया तदर्थं कथयितुम्
४. गद्यकाव्यांशानां सम्यक् श्रवणेन तेषां शुद्धमुच्चारणं कृत्वा तदर्थादिकं कथयितुम्	४.१. बल्लालकवि-वाणभट्टयोः परिचयं श्रुत्वा तद्वैशिष्ट्यानि कथयितुम् ४.२. गद्यकाव्ययोर्निर्दिष्टांशानां श्रवणं कृत्वा शुद्धतया तेषामनुवाचनं कर्तुम् ४.३. निर्दिष्टगद्यांशानां सन्दर्भादिसहितं विवेचनं श्रुत्वा तदभिप्रायं प्रकटयितुम् ४.४. गद्यांशसम्बद्धान् प्रश्नान् श्रुत्वा तदुत्तराणि कथयितुम्
५. नाट्यांशानाकर्ण्य तत्सन्देशं निगदितुम्	५.१. नाट्यांशानां सम्यक् श्रवणं कृत्वा साभिनयमनुवाचनं विधातुम् ५.२. नाटकस्य विश्लेषणं श्रुत्वा तस्य प्रेरकं सन्देशं श्रावयितुम् ५.३. मौखिकरूपेण नाटकस्य पात्राणां चारित्रिकं वैशिष्ट्यं प्रकटयितुम् ५.४. नाटकसम्बद्धप्रश्नानामुत्तराणि कथयितुम्
६. प्रबन्धं श्रुत्वा तद्गतविषयान् वर्णयितुम्	६.१. प्रबन्धस्य शुद्धतयाऽनुवाचनं कर्तुम् ६.२. प्रबन्धस्य विश्लेषणं श्रुत्वा तद्वर्णितविषयान् कथयितुम् ६.३. प्रबन्धसम्बद्धप्रश्नानामुत्तराणि कथयितुम्
७. कथायाः सम्यक्छ्रवणानन्तरं तत्सन्देशं कथयितुम्	७.१. कथायाः शुद्धोच्चारणं कर्तुम् ७.२. कथाया विश्लेषणश्रवणेन तत्सन्देशमाख्यातुम् ७.३. कथायाः पात्राणां चरित्रात् प्रेरकपक्षं निगदितुम् ७.४. कथासम्बद्धप्रश्नानामुत्तराणि कथयितुम्
८. जीवन्याः श्रवणं कृत्वा प्रेरकपक्षान् भाषितुम्	८.१. जीवनीपाठं शुद्धतयाद्रनूच्चारयितुम् ८.२. जीवन्या विश्लेषणं श्रुत्वा तद्गतप्रेरकपक्षान् प्रकटयितुम् ८.३. जीवनीपात्रस्य प्रमुखकार्याणि श्रावयितुम् ८.४. जीवनीसम्बद्धप्रश्नानामुत्तराणि कथयितुम्

पठनम्

शिक्षणोपलब्धयः	**शिक्षणोपलब्धीनां विस्तरः**
१. लक्ष्यलक्षणसमन्वयप्रकारबोध-पूर्वकं छन्दोलक्षणादीन् पठितुम्	१.१. सगणपरिचयं निर्दिष्टच्छन्दसां लक्षणानि पठित्वा लक्ष्यलक्षणसमन्वयं कर्तुम् १.२. अधीतच्छन्दसामन्यान्युदाहरणानि सलयं पठितुम्
२. रसानां रससहकारितोवानां च	२.१. रसपरिचयं पठित्वा तत्स्वरूपं वर्णयितुम्

स्वरूपप्रकारादिकं पठितुम्	२.२. रससहकारिणां विभावानुभावव्यभिचारिभावानां सामान्यं परिचयं पठितुम् २.३. रसानुरूपं स्थायिभावानां नामानि पठितुम् २.४. स्वरूपबोधपूर्वकं शृङ्गारादीनां नवानां रसानां लक्षणं पठितुम् २.५. विभावादीनां विचारेण शृङ्गारादीनां रसानामुदाहरणानि पठितुम्
३. भावार्थबोधपुरःसरं महाकाव्यांशान् पठितुम्	३.१. कालिदास-सुकृतिदत्तपन्तयोः काव्यगतवैशिष्ट्यबोधेन तयोः परिचयं पठितुम् ३.२.सन्दर्भान्वय-पदार्थ-व्याकरण-समासबोधपूर्वकं महाकाव्ययोर्निर्दिष्टपद्यानि पठितुम्
४. तात्पर्यबोधं कृत्वा गद्यकाव्यांशान् पठितुम्	४.१. वैशिष्ट्यावबोधपूर्वकं बल्लालकवि-वाणभट्टयोः परिचयं पठितुम् ४.२. गद्यकाव्ययोर्निर्दिष्टांशानां सन्दर्भादिज्ञानपुरःसरं व्याख्यानं पठितुम्
५. ससन्देशज्ञानं नाटकं पठितुम्	५.१. साभिनयं नाट्यांशानां पठनं कर्तुम् ५.२. पात्राणां चारित्रिकवैशिष्ट्यावबोधपूर्वकं नाटकस्याध्ययनं कर्तुम् ५.३. सन्देशबोधेन सविश्लेषणं नाटकमध्येतुम्
६. साभिप्रायबोधं प्रबन्धाध्ययनं कर्तुम्	६.१. सार्थबोधं शुद्धतया प्रबन्धं पठितुम् ६.२. वर्णितविषयबोधपूर्वकं प्रबन्धस्य मौनाध्ययनं कर्तुम्
७. सन्देशबोधेन कथाया अध्ययनं विधातुम्	७.१. पदार्थबोधसहितं शुद्धतया कथां पठितुम् ७.२. प्रेरकसन्देशबोधपुरःसरं कथां सम्यगध्येतुम् ७.३. कथां सम्यगधीत्य पात्राणां चरित्रात् प्रेरकपक्षं ग्रहीतुम्
८. जीवन्याः श्रवणं कृत्वा प्रेरकपक्षान् भाषितुम्	८.१. अर्थं बुद्ध्वा शुद्धतया जीवनीपाठं पठितुम् ८.२. प्रेरकपक्षग्रहणपूर्वकं सम्यग् जीवनीपाठस्य मौनाध्ययनं कर्तुम्

लेखनम्

शिक्षणोपलब्धयः	**शिक्षणोपलब्धीनां विस्तरः**
१. ससमन्वयं छन्दःपरिचयादीन् लेखितुम्	१.१. निर्दिष्टच्छन्दसां लक्षणोदाहरणानि प्रस्तोतुम् १.२. निर्दिष्टच्छन्दसामुदाहरणपद्यानां गणप्रदर्शनपूर्वकं लक्षणे समन्वयं कर्तुम् १.३. अधीतच्छन्दसामन्यान्युदाहरणानि अन्विष्य ससमन्वयं प्रदर्शयितुम् १.४. अधीतच्छन्दसां प्रयोगेण मौलिकपद्यरचनाभ्यासं कर्तुम्
२. तोविवमर्शनपूर्वकं सोदाहरणं	२.१. रसत्वाधानपुरःसरं रसस्य परिचयं लेखितुम्

रसानां लक्षणं प्रदर्शयितुम्	२.२. विभावानुभावयोः सामान्यपरिचयं प्रदर्शयितुम् २.३. व्यभिचारिभावस्य परिचयं प्रदाय त्रयस्त्रिंशतो व्यभिचारिभावानां सार्थं नामानि उल्लेखितुम् २.४. रसानुरूपं स्थयिभावानां नामानि क्रमेण लेखितुम् २.५. तोववमर्शनेन शृङ्गारादीनां रसानां स्वरूपं वर्णयित्वा तेषामुदाहरणानि प्रस्तोतुम्, लक्षणे उदाहरणस्य समन्वयं प्रदर्शयितुञ्च २.६. रसानामुदाहरणान्तरान्वेषणं विधाय तोववमर्शनपूर्वकं लक्षणसमन्वयं कर्तुम् २.७. रसानां प्रयोगेण गद्यपद्यरचनाभ्यासं विधातुम्
३. महाकाव्यांशानां सन्दर्भ-भावार्थादिप्रदर्शनपूर्वकं सप्रसङ्गं व्याख्यां कर्तुम्	३.१. काव्यगतवैशिष्ट्यसहितं कालिदास-सुकृतिदत्तपन्तयोः परिचयं लिखितुम् ३.२.सन्दर्भान्वय-पदार्थ-समास-व्याकरण-च्छन्दोऽलङ्काराद्युल्लेखनपूर्वकं महाकाव्ययोर्निर्दिष्टपद्यानां व्याख्यां कर्तुम् ३.३. महाकाव्ययोर्निर्दिष्टपद्यानां भावार्थं प्रकाशयितुम् ३.४. निर्दिष्टमहाकाव्यवर्णितविषयाणां गद्यात्मकरूपेण स्वभाषया लेखितुम् ३.५. महाकाव्यांशसारानुशीलनेनानुच्छेदं रचयितुम्
४. निर्दिष्टगद्यांशानां सन्दर्भादिप्रदर्शनेनाभिप्रायं प्रदर्शयितुम्	४.१. वैशिष्ट्योल्लेखपूर्वकं बल्लालकवि-वाणभट्टयोः परिचयं लेखितुम् ४.२. गद्यकाव्ययोर्निर्दिष्टांशानां सन्दर्भादिप्रदर्शन-पुरःसरं व्याख्यानं कर्तुम् ४.३. निर्दिष्टगद्यांशानां तात्पर्योल्लेखनं कर्तुम् ४.४. गद्यांशानां सारमाधृत्यानुच्छेदं रचयितुम् ४.५. गद्यांशेभ्यो व्यावहारिकपदवाक्यानां गवेषणं कृत्वा सूचीं निर्मातुम्
५. पात्राणां चारित्रिकवैशिष्ट्यं प्रदर्श्य नाटकसन्देशं प्रकाशयितुम्	५.१. नाटकस्य विषयवस्तु आधृत्य पात्राणां चरित्रचित्रणं कर्तुम् ५.२. नाटकात् प्राप्तव्यसन्देशमवलम्ब्यानुच्छेदं रचयितुम् ५.३. नाटके प्रयुक्तानां व्यावहारिकाणां पदवाक्यानामन्वेषणेन सूचीं निर्मातुम् ५.४. अभिनेयताया दृष्ट्या नाटकस्य विवेचनं कर्तुम्
६. प्रबन्धस्याभिप्रायं प्रदर्शयितुम्	६.१. प्रबन्धवर्णितविषयान् स्वभाषया लेखितुम् ६.२. अभिप्रायमनुसृत्य प्रबन्धस्य निष्कर्षणं कर्तुम् ६.३. विषयं लेखनशैलीं चाधृत्य निबन्धस्य विवेचनं विधातुम् ६.२. स्वानुभूतविषयानवलम्ब्य प्रबन्धं रचयितुम्
७. कथायाः प्रेरकपक्षानुद्घाट्य	७.१. कथायाः पात्राणां चरित्रेभ्यः प्रेरकपक्षानुद्घाट्य पात्राणां चरित्रचित्रणं

सन्देशविमर्शनं कर्तुम्	कर्तुम् ७.२. कथायाः सन्देशमवलम्ब्यानुच्छेदं रचयितुम् ७.३. तोवानां सन्देशस्य च दृष्ट्या कथाया विश्लेषणं विधातुम्
८. जीवन्या विवेचनं कर्तुम्	८.१. यस्य जीवनी वर्तते, तस्य प्रमुखकार्याणां सूचीं निर्मातुम् ८.२. प्रमुखकार्याधारे तद्योगदानानि वर्णयितुम् ८.३. जीवनीतो ग्रहणीयपक्षानुद्घाट्यानुच्छेदं रचयितुम् ८.४. सूत्राणि दृष्ट्वा जीवनीं लेखितुम्

४. विषयक्षेत्रं क्रमश्च

कक्षा ९

क्र.सं	विषयः	प्रकरणम्	पाठ्यांशविवरणम्	बोधः	अभिव्यक्तिः	पाठ्यविषया-नुशीलनम्	कार्य-घण्टाः
१	काव्य-शास्त्रम्	छन्दः	पद्यलक्षणम्, जाति-वृत्ताख्ययोः पद्यभेदयोः परिचयः, सम-अर्धसम-विषमाख्यानां वृत्तभेदानां परिचयः, ह्रस्वदीर्घवर्णाभिज्ञानम्, लघुगुरुपरिचयः, ह्रस्वानां गुरुभावावस्था, सभेदं गणपरिचयः, यतिपरिचयः अनुष्टुप्, आर्या, प्रमाणिका, इन्द्रवज्रा, उपेन्द्रवज्रा, उपजातिः, इन्दिरा, वंशस्थम्, भुजङ्गप्रयातम्, तोटकम्, स्रग्विणी, द्रुतविलम्बितम् इत्येतेषां छन्दसां ससमन्वयं लक्षणोदाहरणानि	पद्यलक्षणबोधः, वार्णिकमात्रिक-वृत्तयोः पार्थक्यबोधः, वृत्तभेदबोधः, ह्रस्व-दीर्घ-लघु-गुरु-वर्णबोधः, गणपरिचयबोधः निर्दिष्टच्छन्दसां लक्षणोदाहरणबोधः, अधीतच्छन्दसां पद्यानां लक्ष्यलक्षणसमन्वय-बोधः	पद्यस्वरूपकथनम्, वार्णिकमात्रिक-वृत्तयोः पार्थक्य-विमर्शनम्, समादिवृत्तस्वरूप-कथनम्, पद्यादिषु वर्तमानानामक्षराणां लघुगुर्वाद्यभिज्ञानम्, निर्दिष्टच्छन्दसां लक्षणोदाहरणप्रकटनम्	समानाक्षरयुतानां वृत्तानां वर्गीकरणम्, अधीतलक्षणानां वृत्तानामुदाहरणान्तरान्वेषणम्, पद्यावलोकनेन जातिवृत्तयोः समादिवृत्त-भेदानाञ्चाभिज्ञानम्, अधीतच्छन्दसां पद्यानि दृष्ट्वा छन्दोऽभिज्ञानम्, अधीतच्छन्दःसु मौलिकपद्य-रचनाभ्यासः	८
२	काव्य-शास्त्रम्	अलङ्कारः	अलङ्कारस्वरूपम्, अलङ्कारभेदपरिचयः, अनुप्रासः, यमकम्, स्वभावोक्तिः, उपमा, रूपकम्, उत्प्रेक्षा, अर्थान्तरन्यासः, निदर्शना, दृष्टान्तः, दीपकम् इत्येषामलङ्काराणां तात्त्विकविमर्शनपूर्वकं लक्षणोदाहरणानि	शब्दार्थालङ्कारयो-रन्तरबोधः प्रसिद्धालङ्काराणां लक्षणोदाहरणबोधः	शब्दार्थालङ्कारयोः पार्थक्याभिव्यक्तिः प्रसिद्धालङ्काराणां सोदाहरणं तात्त्विकविमर्शनम्	उदाहरणान्तरेषु शब्दालङ्कारानु-सन्धानम्, उदाहरणान्तरेषु अर्थालङ्कारगवेषणम्, अधीतालङ्काराणां प्रयोगेण	८

						गद्यपद्यरचनाभ्यासः	
३	पद्य-काव्यम्	महाकाव्यांशः	दिलीपवर्णनम् (रघुवंशमहाकाव्यस्य द्वितीयसर्गस्य १-२० श्लोकाः)	महाकाव्यांशबोधः कालिदासपरिचय-विषयकानुच्छेदबोधः रघुवंशमहाकाव्य-वैशिष्ट्यबोधः	पद्यभावार्थप्रकाशनम्, सन्दर्भान्वयनिर्देश-पूर्वकं पर्यायकोश-समासालङ्कारादियुतं व्याख्यानम्, कालिदासस्य तत्काव्यानां च वैशिष्ट्यप्रकाशनम्	महाकाव्यांशेषु छन्दोरसालङ्कारादि-काव्यसौन्दर्यतत्त्व-प्रयोगानुशीलनम्, महाकाव्यांश-सारानुशीलनेन गद्यरचनाभ्यासः	१६
	पद्य-काव्यम्	महाकाव्यांशः	बुद्धजन्म (बुद्धचरितमितिमहाकाव्यस्य प्रथमसर्गस्य बुद्धजन्मप्रसङ्ग-सम्बद्धाः १५ श्लोकाः)	महाकाव्यांशबोधः अश्वघोषपरिचय-विषयकानुच्छेदबोधः बुद्धचरितमहा-काव्यस्य वैशिष्ट्यबोधः	पद्यभावार्थप्रकाशनम्, सन्दर्भान्वयनिर्देश-पूर्वकं पर्यायकोश-समासालङ्कारादियुतं व्याख्यानम्, अश्वघोषस्य तत्काव्यानां च वैशिष्ट्यप्रकाशनम्	महाकाव्यांशेषु छन्दोरसालङ्कारादि-काव्यसौन्दर्यतत्त्व-प्रयोगानुशीलनम्, महाकाव्यांश-सारानुशीलनेन गद्यरचनाभ्यासः	१६
४	गद्य-काव्यम्	गद्यकाव्यांशः	सूर्योदयवर्णनम्, सूर्यास्तवर्णनम्, आर्यपरिचयः (शिवराजविजयनाम्नो गद्यकाव्यस्य प्रथमनिःश्वासात् सूर्योदयवर्णनसम्बद्धो गद्यांशः, द्वितीयनिःश्वासाच्च सूर्यास्तवर्णन-आर्यपरिचयसम्बद्धौ गद्यांशौ)	गद्यकाव्यांशबोधः गद्यकाव्यांश-वैशिष्ट्यबोधः अम्बिकादत्तव्यासस्य देशकालकृत्यादिपरिचय-बोधः	गद्यस्य सरलार्थप्रकाशनम् सन्दर्भपर्यायकोश-समाससमन्विता व्याख्या गद्यकाव्यांशस्य परिवेशविमर्शनम् अम्बिकादत्तव्यासपरिचयादिवि षयात् प्रश्ननिर्माणमुत्तर-लेखनञ्च	गद्यांशस्य सन्दर्भप्रसङ्गाद्य-न्वेषणम् गद्यकाव्यांशस्य व्यावहारिकपद-वाक्यानां गवेषणम्, गद्यकाव्यांशस्य शैलीप्रभावा-कलनम्, स्वभाषया गद्यांशतात्पर्य-	८

						लेखनाभ्यासः	
	गद्य-काव्यम्	गद्यकाव्यांशः	चिन्तामणिनाम्नो भूपतेश्चरितवर्णनम् (वासवदत्तानाम्नो गद्यकाव्यस्य चिन्तामणिवर्णन-सम्बद्धो गद्यांशः)	गद्यकाव्यांशबोधः गद्यकाव्यांश-वैशिष्ट्यबोधः सुबन्धोर्देशकाल-कृत्यादिपरिचयबोधः	गद्यस्य सरलार्थप्रकाशनम् सन्दर्भपर्यायकोश-समाससमन्विता व्याख्या गद्यकाव्यांशस्य परिवेशविमर्शनम् सुबन्धुपरिचयादि-विषयात् प्रश्ननिर्माणमुत्तर-लेखनञ्च	गद्यांशस्य सन्दर्भप्रसङ्गाद्य-न्वेषणम् गद्यकाव्यांशस्य व्यावहारिकपद-वाक्यानां गवेषणम्, गद्यकाव्यांशस्य शैलीप्रभावाकलनम्, स्वभाषया गद्यांशतात्पर्य-लेखनाभ्यासः	१६
५.	दृश्य-काव्यम्	एकाङ्क-नाटकम्	जनचेतनासम्बद्धं सामाजिकम्	नाटकविषयवस्तुबोधः नाटकसन्देशबोधः नाटककर्तुः सामान्यपरिचयबोधः	नाटकस्य सरलार्थप्रकाशनम्, नाटकस्य तात्पर्यानुशीलनम्, नाटकस्य पात्राणां चरित्रचित्रणम्, नाटकस्य परिवेशविमर्शनम्, नाटकविषयात् प्रश्ननिर्माणमुत्तर-लेखनञ्च ।	नाटके नाटकलक्षण-गवेषणम्, नाटके प्रयुक्तानां व्यावहारिकाणां पदवाक्यानां गवेषणम्, अभिनेयताया दृष्ट्या नाटकस्य विश्लेषणम्, नाटकाभिनयः ।	६
६	गद्यम्	प्रबन्धः	धर्मसम्बद्ध एकः	प्रबन्धवर्णितविषयबोधः प्रबन्धरचनाशैलीबोधः प्रबन्धस्य निष्कर्षबोधः प्रबन्धकर्तुः	प्रबन्धस्य सरलार्थप्रकाशनम् प्रबन्धस्य निष्कर्षप्रकटनम् प्रबन्धस्य रचनाशैलीविमर्शनम्	गद्यप्रकारदृष्ट्या प्रबन्धसमीक्षणम्, प्रबन्धवर्णितविषय-स्य प्रभावनिरूपणम्, स्वानुभूतविषयेषु	६

				सामान्यपरिचयबोधः	प्रबन्धवर्णितविषयात् प्रश्ननिर्माणमुत्तरलेखनञ्च	प्रबन्धरचनाभ्यासः	
७.	गद्यम्	कथा	कर्तव्यबोधिका पौराणिकी	कथाया विषयवस्तुबोधः कथासन्देशबोधः कथाकारस्य सामान्यपरिचयबोधः	कथायाः सरलार्थप्रकाशनम्, कथायाः सन्देशप्रकटनम्, कथायाः पात्राणां चरित्रचित्रणम्, कथायाः परिवेशविमर्शनम्, कथागतविषयात् प्रश्ननिर्माणमुत्तरलेखनञ्च	नाटके प्रयुक्तानां व्यावहारिकाणां पदवाक्यानां गवेषणम्, तoवानां सन्देशस्य च दृष्ट्या कथाया विश्लेषणम्, मनोहारितया कथायाः कथनम्	६
८	गद्यम्	जीवनी	संस्कृतकाव्यस्रष्टृषु कस्यचन	काव्यस्रष्टुर्देश-कालकृत्यादिबोधः समाजे तद्योगदानबोधः तत्काव्यगतवैशिष्ट्यबोधः तज्जीवन्या समाजे प्रभावबोधः	जीवन्याः सरलार्थप्रकाशनम्, काव्यस्रष्टुः काव्यगतवैशिष्ट्य-वर्णनम्, तज्जीवन्या स्वजीवने प्राप्तप्रेरणायाः प्रकटनम्, जीवनीमाधृत्य प्रश्ननिर्माणमुत्तर-लेखनञ्च	संस्कृतसाहित्य-जगति तत्काव्यस्रष्टुः स्थानाकलनम्, विन्दूनाधृत्य कस्यचिदन्यस्य काव्यस्रष्टुर्जीवनीलेखनम्, समाजे तद्योगदानान्वेषणम्	६
सैद्धान्तिकाभ्यासः							**९६**
प्रयोगात्मकाभ्यासः							**३२**
योगः							**१२८**

कक्षा १०

क्र.सं	विषयः	प्रकरणम्	पाठ्यांशविवरणम्	बोधः	अभिव्यक्तिः	पाठ्यविषया-नुशीलनम्	कार्य-घण्टाः
१	काव्य-शास्त्रम्	छन्दः	वसन्ततिलकम्, मालिनी, पञ्चचामरम्, शिखरिणी, मन्दाक्रान्ता, शार्दूल-विक्रीडितम्, स्रग्धरा, सुन्दरी इत्येतेषां वृत्तानां ससमन्वयं लक्षणोदाहरणानि ।	लक्षणोदाहरणबोधः द्वयोर्वृत्तयोः परस्परं पार्थक्यबोधः पद्यानां छन्दोलक्षण-समन्वयबोधः	लक्षणोदाहरणा-भिव्यक्तिः, द्वयोर्वृत्तयोः परस्परं पार्थक्यविमर्शनम्	समानाक्षरयुतानां वृत्तानां वर्गीकरणम्, अधीतलक्षणानां वृत्तानामुदाहरणा-न्तराणामन्वेषणम्, अधीतछन्दःसु मौलिकपद्य-लेखनाभ्यासः	६
२	काव्य-शास्त्रम्	रसः	सभेदं रसपरिचयः रसानुसारिणां स्थायिभावानां परिचयः रससहकारितोवानां विभावानुभाव-व्यभिचारिभावानां परिचयः, सार्थं व्यभिचारिभाव-नामानि, सोदाहरणं शृङ्गारादीनां रसानां सामान्यपरिचयः	रसलक्षणबोधः, रसानां स्थायिभावबोधः, विभावादीनां स्वरूपबोधः, व्यभिचारिभावानामर्थ-बोधः रसानां लक्षणोदाहरण-बोधः	रसलक्षणाभिव्यक्तिः, स्थायिभावानां रसव्यञ्जकत्व-विमर्शनम्, विभावादीनां रसव्यञ्जने सहकारित्वप्रकटनम्, रसानुरूपव्यभिचारि-भावपरिगणनम्, सोदाहरणं शृङ्गारादिरसस्वरूप-विमर्शनम्	काव्येषु रसान्वेषणम् रसानां निवेशनेन काव्यरचनाभ्यासः, रसानामुदाहरणान्तरान्वेषणम्	१२
३	पद्य-काव्यम्	महाका-व्यांशः	हिमालयवर्णनम् (कुमारसम्भव-महाकाव्यस्य प्रथमसर्गस्य १-१८ श्लोकाः)	महाकाव्यांशबोधः कालिदासपरिचय-विषयकानुच्छेदबोधः किरातार्जुनीय-महाकाव्यस्य	पद्यभावार्थप्रकाशनम्, सन्दर्भान्वयनिर्देश-पूर्वकं पर्यायकोश-समासालङ्कारादियुतं	छन्दोरसालङ्कारादि-काव्यसौन्दर्यतोव-प्रयोगानुशीलनम्	१६

				वैशिष्ट्यबोधः	व्याख्यानम् । कालिदासस्य तत्काव्यानाञ्च वैशिष्ट्यप्रकाशनम्		
	पद्य-काव्यम्	महाकाव्यांशः	कृतवीर्य-दत्तात्रेयसंवादः (कार्तवीर्योदयाख्यस्य महाकाव्यस्याष्टमसर्गस्य १-२० श्लोकाः)	महाकाव्यांशबोधः सुकृतिदत्तपन्त-परिचयविषयकानुच्छेदबोधः सुकृतिदत्तपन्तस्य तन्महाकाव्यस्य च वैशिष्ट्यबोधः	पद्यभावार्थप्रकाशनम्, सन्दर्भान्वयनिर्देश-पूर्वकं पर्यायकोश-समासालङ्कारादियुतं व्याख्यानम् सुकृतिदत्तपन्तस्य तत्काव्यस्य च वैशिष्ट्यप्रकाशनम्	छन्दोरसालङ्कारादि-काव्यसौन्दर्यतोव-प्रयोगानुशीलनम्	१६
४	गद्य-काव्यम्	गद्यकाव्यांशः	भोजकालिदास-सङ्गमः (भोजप्रबन्धाख्यस्य गद्यकाव्यस्य भोजकालिदास-सङ्गमविषयको गद्यांशः)	गद्यकाव्यांशबोधः गद्यकाव्यांश-वैशिष्ट्यबोधः बल्लालकवेर्देश-कालकृत्यादि-परिचयबोधः	गद्यस्य सरलार्थप्रकाशनम् सन्दर्भपर्यायकोशसमास-समन्विता व्याख्या गद्यकाव्यांशस्य परिवेशविमर्शनम् बल्लालकवि-परिचयाद् गद्यांशवर्णित-विषयाच्च प्रश्ननिर्माणमुत्तर-लेखनञ्च	गद्यांशस्य सन्दर्भप्रसङ्गाद्यन्वेषणम् गद्यकाव्यांशस्य व्यावहारिकपद-वाक्यानां गवेषणम्, गद्यकाव्यांशस्य शैलीप्रभावाकलनम्, स्वभाषया गद्यांशतात्पर्य-लेखनाभ्यासः	८
	गद्य-काव्यम्	गद्य-काव्यांशः	शुकनासोपदेशः (कादम्बरीनामकस्य गद्यकाव्यस्य कथामुखात् शुकोपदेशसम्बद्धो गद्यांशः)	गद्यकाव्यांशबोधः गद्यकाव्यांश-वैशिष्ट्यबोधः वाणभट्टस्य देशकालकृत्यादि-	गद्यस्य सरलार्थप्रकाशनम् सन्दर्भपर्यायकोशसमास-समन्विता व्याख्या गद्यकाव्यांशस्य परिवेशविमर्शनम्	गद्यांशस्य सन्दर्भप्रसङ्गाद्यन्वेषणम् गद्यकाव्यांशस्य व्यावहारिकपद-वाक्यानां गवेषणम्, गद्यकाव्यांशस्य	१६

				परिचयबोधः	वाणभट्टस्य परिचयात् निर्दिष्टगद्यांशवर्णित-विषयात् प्रश्ननिर्माणमुत्तर-लेखनञ्च	शैलीप्रभावाकलनम्, स्वभाषया गद्यांशतात्पर्य-लेखनाभ्यासः	
५.	दृश्य-काव्यम्	एकाङ्क-नाटकम्	नीतिसम्बद्धं पौराणिकम्	नाटकविषयवस्तुबोधः नाटकसन्देशबोधः नाटककर्तुः सामान्यपरिचयबोधः	नाटकस्य सरलार्थप्रकाशनम्, नाटकस्य तात्पर्यानुशीलनम्, नाटकस्य पात्राणां चरित्रचित्रणम्, नाटकस्य परिवेशविमर्शनम्, नाटकविषयात् प्रश्ननिर्माणमुत्तर-लेखनञ्च	नाटके नाटकलक्षणगवेषणम्, नाटके प्रयुक्तानां व्यावहारिकाणां पदवाक्यानां गवेषणम्, अभिनेयताया दृष्ट्या नाटकस्य विश्लेषणम्, नाटकाभिनयः	६
६	गद्यम्	प्रबन्धः	राष्ट्रियतासम्बद्ध एकः	प्रबन्धवर्णितविषयबोधः प्रबन्धरचनाशैलीबोधः प्रबन्धस्य निष्कर्षबोधः प्रबन्धकर्तुः सामान्यपरिचयबोधः	प्रबन्धस्य सरलार्थप्रकाशनम्, प्रबन्धस्य निष्कर्षप्रकटनम्, प्रबन्धस्य रचनाशैलीविमर्शनम्, प्रबन्धवर्णितविषयात् प्रश्ननिर्माणमुत्तर-लेखनञ्च	गद्यप्रकारदृष्ट्या प्रबन्धसमीक्षणम्, प्रबन्धवर्णितविषयस्य प्रभावनिरूपणम्, स्वानुभूतविषयेषु प्रबन्धरचनाभ्यासः	६
७.	गद्यम्	कथा	विकृतिनिरसनोद्यता सामाजिकी	कथाविषयवस्तुबोधः कथासन्देशबोधः कथाकारस्य सामान्यपरिचयबोधः	कथायाः सरलार्थप्रकाशनम्, कथायाः सन्देशप्रकटनम्, कथायाः पात्राणां चरित्रचित्रणम्, कथायाः परिवेशविमर्शनम्, कथागतविषयात्	नाटके प्रयुक्तानां व्यावहारिकाणां पदवाक्यानां गवेषणम्, तोवानां सन्देशस्य च दृष्ट्या कथाया विश्लेषणम्, मनोहारितया कथायाः कथनम्	६

					प्रश्ननिर्माणमुत्तर-लेखनञ्च ।		
८	गद्यम्	जीवनी	संस्कृतकाव्यशास्त्रिषु कस्यचन	काव्यशास्त्रिणो देशकालकृत्यादिबोधः साहित्ये तद्योगदानबोधः तत्प्रतिपादितकाव्य-सिद्धान्तस्य सामान्यपरिचयबोधः तज्जीवन्याः समाजे प्रभावबोधः	जीवन्याः सरलार्थप्रकाशनम्, तत्प्रतिपादितकाव्य-सिद्धान्तविश्लेषणम् तज्जीवन्या स्वजीवने प्राप्तप्रेरणायाः प्रकटनम्, जीवनीमाधृत्य प्रश्ननिर्माणमुत्तर-लेखनञ्च	संस्कृतसाहित्यजगति तत्काव्यशास्त्रिणः स्थानाकलनम्, विन्दूनाधृत्य कस्यचिदन्यस्य काव्यशास्त्रिणो जीवनीलेखनम्, समाजे तद्योगदानान्वेषणम्	६
सैद्धान्तिकाभ्यासः							९६
प्रयोगात्मकाभ्यासः							३२
योगः							१२८

५. प्रयोगात्मककार्यं परियोजनाकार्यञ्च

इमे क्रियाकलापाः सम्भाव्याः सन्ति । एतान् क्रियाकलापान् निदर्शनस्वरूपेण मत्वा अन्येऽपि क्रियाकलापाः सञ्चालयितुं शक्यन्ते ।

क्र.सं.	क्षेत्रम्	परीक्षणीयाः पक्षाः	शिक्षणघण्टाः	मूल्याङ्कनाधाराः
१.	शिक्षण-सहभागिता	(क) उपस्थितिः (ख) सहभागिता	५	➢ विद्यार्थिनां दैनिकोपस्थितेरभिलेखः ➢ साहित्याभिव्यक्तिकौशलविकासाय वैयक्तिक-युगल-समूहगतादि-कक्षागतशिक्षणसहभागिता
२.	कक्षाकार्यं परियोजना-कार्यं वा	कक्षाकार्यं परियोजनाकार्यं वा	६	➢ श्रवण-भाषण-पठन-लेखनशिल्पविकास-सम्बद्धाः मौखिकी प्रस्तुतिः, प्रश्नोत्तरलेखनं, विषयविमर्शनं तात्पर्यस्फुटीकरणञ्च ➢ गृहकार्यं कक्षाकार्यं च ➢ गद्यपद्यात्मककृतीनां देशकालगुणदोष-निरूपणपूर्वकं सामान्यसमीक्षाकार्यम्, कृतिकाराणां देशकालकृत्यात्मकपरिचयप्रदानञ्च ➢ साहित्याभिव्यक्तिकौशलसम्बद्ध-परियोजनाकार्यस्य प्रतिवेदनमन्तर्वार्ता च
३.	विषयवस्तुगतं मूल्याङ्कनम्	(क) बोधः	६	➢ निर्दिष्टपद्ये वृत्तानुशीलनम् ➢ निर्दिष्टपद्यस्यान्वयप्रदर्शनम्
		(ख) अभिव्यक्तिः	७	➢ निर्दिष्टवृत्तस्य छन्दोलक्षणपालनपूर्वकं वाचनम् ➢ नाटकगतगद्यपद्ययोः साभिनयं वाचनम् ➢ महाकाव्यगतनिर्धारितपद्यस्य भावार्थप्रकाशनम् ➢ निर्धारितकाव्यस्रष्टृणां परिचयप्रदानपूर्वकं तेषां काव्यवैशिष्ट्याभिव्यञ्जनम् ➢ निर्धारिकाव्यादीनां पात्राणां चरित्रचित्रणम् ➢ गद्यपद्यरूपकाणां भाषाशैलीगतपार्थक्यविवेचनम् ➢ निर्दिष्टगद्यानां तात्पर्यालोचनम् ➢ कथानाटकयोः सन्देशसमीक्षणम् ➢ जीवनीप्रबन्धयोर्विषयाभिव्यक्तिः ➢ प्रदत्ते पद्ये रसप्रकारानुसन्धानम् ➢ प्रदत्तलक्षणस्यालङ्कारस्योदाहरणानुशीलनम् ➢ नाटकस्याभिनयप्रदर्शनम्
४.	त्रैमासिक-परीक्षा	मौखिकं लिखितं वा	८	त्रैमासिकपरीक्षायाः प्राप्ताङ्कस्यानुपातिकप्रतिशताधारेणाङ्कनिर्धारणं कर्तव्यम्
योगः			३२	

६. शिक्षणसञ्चालनप्रक्रिया

संस्कृतसाहित्यशिक्षणोपक्रमे शिक्षकैर्वार्षिकीं दैनिकीं वा पाठयोजनां निर्माय शिक्षणसहजीकरणं कर्तव्यम् । सोद्देश्यं छात्राणां पाठश्रवणस्य पाठमननस्य पाठ्यविषयान्तर्गतानां विविधपक्षाणां नैसर्गिकप्रतिभया चिन्तनपूर्वकं प्रश्नोत्तरलेखनस्य शिल्पविकासाय शिक्षकैर्दत्तचित्तैः प्रेरणाप्रदैश्च भवितव्यम् । विषयानुसारेण प्रश्नोत्तर-लेखन-विमर्श-तात्पर्यस्फुटीकरणादिकार्येषु पाठ्यविषयाणां पाठ्यवस्तूनां वा प्रकृत्यनुसारेण चिन्तन-मनन-प्रश्नोत्तरलेखनादिकार्येषु च शिक्षकैरेवच्छात्राः प्रेरयितव्याः । गद्यपद्यात्मककृतीनां देशकालगुणदोष-निरूपणपूर्वकं सामान्यसमीक्षाकार्ये, कृतिकाराणां देशकालकृत्यात्मकपरिचयप्रदानकार्ये च सरलसंस्कृतभाषामाध्यमेन शिक्षकैरेवच्छात्राणां सामर्थ्यमुत्पादनीयम् । लक्षणग्रन्थानां पारिभाषिकशब्दप्रयोगं विधाय तेषां लाक्षणिकविषयवस्तुबोधे समन्वये च सोदाहरणं छात्राः प्रशिक्षणीयाः । शिक्षकैः शिक्षणकार्ये यथाविषयं यथावसरञ्च गद्यपद्यात्मककाव्येषु दण्डान्वय-खण्डान्वय-व्युत्पत्तिप्रयोगाऽऽगमन-निगमन-तुलनोदाहरण-कोशाऽनुवादप्रभृतयो विविधाः शिक्षण-विधयोऽवलम्बनीयाः । गद्यकाव्य-पद्यकाव्य-रूपक-लक्षणशास्त्राणां शिक्षणे शिक्षकैः प्रस्तावनारूपेण विषयवस्तूनां सामान्यपरिचयमुद्देश्यकथनं प्रस्तुतिविधिञ्च बोधयित्वा छात्राभ्यस्तत्सम्बद्धं कक्षाकार्यं गृहकार्यञ्च प्रदेयम् । संस्कृतसाहित्यस्य शिक्षणेद्रधोलिखितानामभ्यासप्रधानानां सर्जनात्मकानाञ्च क्रियाकलापानां सम्पादनमावश्यकं भवति -

(क) व्याख्यानविधिः (ख) प्रश्नोत्तरविधिः (ग) प्रदर्शनविधिः (प्रयोगविधिः)
(घ) अवेक्षणविधिः (ङ) अन्तःक्रियात्मकविधिः (च) आगमनविधिः
(छ) निगमनविधिः

शिक्षणप्रक्रियायाः सम्भाव्याः शिल्पगताः संयुक्तक्रियाकलापाः

(क) श्रवणशिक्षणस्य सम्भाव्याः शिल्पगताः संयुक्तक्रियाकलापाः

- शुद्धाशुद्धगद्यपद्ययोर्वाचनं संश्राव्य शुद्धोच्चारणं निश्चेतुं विद्यार्थिभ्यो निर्देशनम्
- पद्यमुच्चार्य तस्य गण-लय-गति-यतिविषये प्रतिक्रियाप्रकटनाय विद्यार्थिभ्यः प्रेरणाप्रदानम्
- काव्यकाव्यशास्त्रसम्बद्धानां पद्यानामादर्शवाचनं संश्राव्य तदनुरूपं तेषां कण्ठस्थीकरणाय उत्साहप्रदानम्
- गद्य-पद्यविश्लेषणादिविषयान् श्रावयित्वा प्रतिक्रियाभिव्यक्तये प्रेरणम्
- गद्यपद्ययोः प्रेरकमंशं संश्राव्य तस्य पुनरावृत्तये उत्प्रेरणम्
- गद्यपद्यानां विस्तृतघटनां निरूप्य तेषां अभिप्रायाभिव्यक्त्यै प्रेरणम्
- कक्षायां काव्यगोष्ठीं सञ्चाल्य तस्य विवरणकथनाय प्रेरणम्
- पद्यं संश्राव्य तत्रत्यानां छन्दोद्रलङ्कार-रस-भावादिकाव्यतोवानां कथनाय समुत्प्रेरणम्
- लक्षणपद्यं संश्राव्य तस्य लक्ष्यपद्यकथनाय निर्देशनम्

(ख) सम्भाषणशिक्षणस्य सम्भाव्याः शिल्पगताः संयुक्तक्रियाकलापाः

- सामूहिकरूपेण गद्यपद्यानामुच्चारणाय निर्देशनम्
- शिक्षकमनुसृत्य गणयतिगतिलयानुरूपं पद्यानां वाचनं कर्तुं विद्यार्थिभ्यः प्रेरणाप्रदानम्
- पाठितानां गद्यपद्यानामभिप्रायप्रकटनाय निर्देशनम्
- काव्य-काव्यशास्त्रकारपरिचयप्रकटनाय समुत्प्रेरणम्
- सूक्त्यर्थवर्णनायोत्प्रेरणम्
- श्लोकस्यान्वय-पर्याय-समासालङ्कारच्छन्दोनामकथनाय निर्देशनम्

- निर्दिष्टमहाकाव्य-गद्यकाव्यवैशिष्ट्यवर्णनायादेशप्रदानम्
- गद्यपद्यगतरसालङ्काराणामभिज्ञानाय प्रेरणम्
- काव्यशास्त्रीयोदाहरणपद्यानि संश्राव्य तेषां लक्षणकथनाय समुत्प्रेरणम्
- लक्षणानि निरूप्य तेषामुदाहरणनिर्णयार्थं निर्देशनम्

(ग) पठनशिक्षणस्य सम्भाव्याः शिल्पगताः संयुक्तक्रियाकलापाः

- छन्दोलक्षणोदाहरणानां सस्वरपठनाय निर्देशनम्
- गण-लय-यति-गतिनियमपालनपूर्वकं पद्यानां पठनाय प्रेरणम्
- गद्यवाक्यानि पठित्वा तदनुपठितुमादेशप्रदानम्
- तारमधुरस्वरेण गद्यपद्यानां पठनायादेशनम्
- मन्दगत्या द्रुतगत्या च गद्यांशानां वाचनायोत्प्रेरणम्
- काव्यशास्त्रीयकारिकोदाहरणपद्यानां पठनाय प्रेरणम्
- निर्दिष्टपाठानामादर्शवाचनायाभिप्रेरणम्
- निर्दिष्टपाठातिरिक्तोपलब्धगद्यपद्यानां पठनायाभिप्रेरणम्

(घ) लेखनशिक्षणस्य सम्भाव्याः शिल्पगताः संयुक्तक्रियाकलापाः

- छन्दोलक्षणोदाहरणानां शुद्धलेखनायोत्प्रेरणम्
- छन्दोलक्षणमुक्त्वा तस्योदाहरणलेखनाय निर्देशनम्
- पद्यमुक्त्वा तस्य छन्दोनामोल्लेखनपुरस्सरं गणयतिव्यवस्थालेखनाय समुत्प्रेरणम्
- पद्यानां शुद्धलेखनायादेशप्रदानम्
- निर्दिष्टरूपक-महाकाव्यगतपद्यानामन्वयलेखनायाभिप्रेरणम्
- निर्दिष्टपद्यानां पृथक् पृथक् प्रसङ्गान्वय-पर्याय-कोश-समासादलङ्कारादिलेखनाय तेषां व्याख्यानाय चोत्प्रेरणम्
- निर्दिष्टगद्यांशस्य पृथक् पृथक् प्रसङ्ग-पर्याय-कोश-समासादलङ्कारादिलेखनाय व्याख्यानाय चोत्प्रेरणम्
- स्रष्टृपरिचय-तत्काव्यवैशिष्ट्यानि लेखितुमादेशनम्
- गद्य-पद्यनिहितवस्तु-चरित्र-भाषासौन्दर्यादिविषयाणां लेखनायाभिप्रेरणम्
- रसप्रकाराणां लक्षणोदाहरणलेखनाय समुत्प्रेरणम्

७. विद्यार्थिमूल्याङ्कनप्रक्रिया

विद्यार्थिनां शिक्षणोपलब्धिं सुनिश्चेतुं निर्माणात्मकं निर्णयात्मकञ्चोभयप्रकारकमेव मूल्याङ्कनं विधातव्यं भवति । विद्यार्थिनां शिक्षणोपलब्धेः सुधाराय कक्षाशिक्षणस्यैव क्रमे कक्षाकार्य-परियोजनाकार्य-प्रस्तुतीकरणोपलब्धिपरीक्षासदृशाः क्रियाकलापा विधेयाः । एतत्कार्यस्य प्रभावकारिरूपेण क्रियान्वयनाय, विद्यार्थिनां शिक्षणस्तरस्य सुधाराय च सहजीकरणक्रियाकलापस्य अभिन्नाङ्गस्य रूपेण निर्माणात्मकमूल्याङ्कनमुपयोक्तव्यम् । निर्माणात्मकमूल्याङ्कनस्य शिक्षणोपलब्धेर्निश्चितभारो निर्णयात्मकमूल्याङ्कनेऽपि संयोज्यते ।

पाठ्यक्रमेण निर्धारितस्योद्देश्यस्यानुरूपं विद्यार्थिनो ज्ञान-शिल्पाभिवृत्तीः प्राप्नुवन्न वेति विषयस्यान्वेषकं महत्वपूर्णं संयन्त्रं मूल्याङ्कनमस्ति । विद्यार्थिनां मूल्याङ्कने स्तरगतक्षमतानां शिक्षणोपलब्धीनां च विचारो विधेयः । आन्तरिकमूल्याङ्गनविधिना बाह्यमूल्याङ्गनविधिना चास्मिन् विषये विद्यार्थिनां मूल्याङ्गनं कार्यम् । मूल्याङ्कनस्य

समग्रभारात् प्रतिशतं पञ्चविंशत्यङ्का आन्तरिकमूल्याङ्कने पञ्चसप्तत्यङ्काश्च बाह्यमूल्याङ्कने प्रदेयाः । मूल्याङ्कनं निर्माणात्मकपद्धत्य निर्णयात्मकपद्धत्या क्रियते । अस्य विषयस्य पाठ्यक्रमे समाविष्टानां स्तरगतक्षमतानाम्, कक्षागतशिक्षणोपलब्धीनाम्, विषयवस्तूनाम्, शिल्पस्य, शिक्षणसहभागितायाः शिक्षणसक्रियतायाश्चाधारेण विद्यार्थिनां मूल्याङ्कनं विधातव्यम् ।

छात्राणां स्तरगतसामर्थ्योपलब्धये विधातव्यैरध्ययनभ्रमण-घटनावलोकन-सर्जनकार्य-वैयक्तिकसामूहिकविमर्शन-लिखितपरीक्षा-प्रत्युत्पन्नमतिप्रदर्शन-प्रश्नोत्तरण-कक्षाकार्यपरीक्षण-भाषिकव्यवहारप्रभृतिकार्यैर्निर्माणात्मकं मूल्याङ्कनं विधीयते, येन अविच्छिन्नं मूल्याङ्कनं सम्पद्यते । स्तरगतसामर्थ्योपलब्धये कक्षागतसामर्थ्योपलब्धये च शैक्षिकसत्रस्यान्तेऽन्तिमपरीक्षाया माध्यमेन निर्णयात्मकमूल्याङ्कनं सम्पाद्यते । विद्यार्थिषु पाठ्यवस्तुबोधादर्शचरित्रनिर्माण-मानवीयमूल्यावलम्बन-वाङ्मयसंरक्षण-वाङ्मयस्योपयोग-प्रभृतिविषयाणां विकासो मूल्याङ्कनस्य मूलाधारो मन्यते ।

मूल्याङ्कनप्रक्रियां विश्वसनीयां विधिसम्मताञ्च सम्पाद्य एकरूपां कर्तुं स्थानीय-प्रादेशिक-राष्ट्रियस्तरेषु बाह्यंसार्वजनिकपरीक्षणविधौ सर्वेषु विषयेषु आन्तरं बाह्यं च मूल्याङ्कनं विधीयते । सार्वजनिकपरीक्षणे प्रतिविषयं प्रतिशतं पञ्चविंशत्या अङ्गानां कृते आन्तरं परीक्षणं, प्रतिशतं पञ्चसप्तत्या अङ्गानां कृते बाह्यं परीक्षणञ्च विधीयते । आन्तरं मूल्याङ्कनं सम्बद्धविद्यालयस्य शिक्षकेणैव विधातव्यम् । शिक्षणप्रक्रियया सहैव विषयवस्तुसम्बद्धं मूल्याङ्कनं नैरन्तर्येण विधेयम् । तत्र शिक्षणोपलब्धयः क्रमशः औपचारिकरूपेण अनौपचारिकरूपेण च परिमापनीयाः । शिक्षणसहजीकरणस्य क्रमे विद्यार्थिभिरधिगतानां ज्ञानशिल्पप्रयोगोच्चदक्षतासम्बद्धपक्षाणां मूल्याङ्कनञ्च अनिवार्यतया विधेयम् ।

(क) आन्तरं मूल्याङ्कनम्

शिक्षणसहजीकरणप्रक्रियया कक्षागतशिक्षणेन सहैव छात्राणामान्तरं निर्माणात्मकं मूल्याङ्कनं कर्तव्यम् । व्याकरणस्य शिक्षणक्रमे छात्राणां निर्माणात्मकमूल्याङ्कनाय अधोऽङ्किता विधयोऽवलम्बयितुं शक्यन्ते-

- लिखितप्रश्नोत्तरविधिः
- मौखिकप्रश्नोत्तरविधिः
- छात्राणां परस्परविचारविमर्शविधिः

अधोलिखिताधारेणान्तरमूल्याङ्कनं कर्तव्यम् :

क्र.सं.	क्षेत्रम्	अङ्कभारः
१.	शिक्षणसहभागिता	३
२.	कक्षाकार्यं परियोजनाकार्यं वा	६
३.	विषयवस्तुगतं मूल्याङ्कनम्	१०
४.	त्रैमासिकपरीक्षा	६
योगः		२५

(ख) बाह्यमूल्याङ्कनम्

निर्णयात्मके बाह्ये मूल्याङ्कने पाठ्यक्रमे निर्धारितोद्देश्यानुरूपं छात्रैः ज्ञानशिल्पादिकमधिगतं न वेति सम्परीक्ष्य तदनुसारेण छात्राणामुत्तीर्णत्वमनुत्तीर्णत्वं वा निर्णीयते । एतादृशं मूल्याङ्कनमावधिकं भवति । शैक्षिकसत्रस्यान्त एतद् मूल्याङ्कनं विधीयते ।

मूल्याङ्कनार्थमङ्कविभागः

कक्षा १०

क्र.सं.	विषयः	प्रकरणम्	अङ्कविभागः	सैद्धान्तिकः	प्रयोगात्मकः
१	काव्यशास्त्रम्	छन्दः रसश्च	२०	१५	५
२	पद्यकाव्यम्	महाकाव्यांशः (कुमारसम्भवस्य निर्धारितांशः)	१६	१२	४
३	पद्यकाव्यम्	महाकाव्यांशः (कार्तवीर्योदयस्य निर्धारितांशः)	१२	९	३
४	गद्यकाव्यम्	गद्यकाव्यांशः (भोजप्रबन्धस्य निर्धारितांशः)	१६	१२	४
५	गद्यकाव्यम्	गद्यकाव्यांशः (कादम्बरीकथायाः निर्धारितांशः)	१२	९	३
६	दृश्यकाव्यम्	एकाङ्कम्	८	६	२
७	गद्यम्	प्रबन्धः, कथा, जीवनवृत्तञ्च	१६	१२	४
		योगः	१००	७५	२५

विशिष्टीकरणतालिका

कक्षा : १० **पूर्णाङ्का: ७५**
समयः घण्टात्रयम्

क्र. स.	विषयक्षेत्रम् (पठनं लेखनञ्च)	प्रश्नस्य प्रकृतिः	ज्ञानम्			बोधः			शिल्पम्			उच्चदक्षता			पृष्ट-प्रश्न-सङ्ख्या	अङ्क-भारः	स्पष्टीकरणम्
१.	काव्य-शास्त्रम् (छन्दः रसश्च)	ज्ञान-बोध-शिल्पोच्चदक्षताप्रयोगात्मिका	१	-	-	१	-	-	-	५	-	-	-	८	४	१५	**ज्ञानबोधक्षेत्रतः** -छन्दोलक्षण-गतियतिलयवर्णसंख्या-रसभावादिसंख्याप्रकाशनसम्बद्धौ द्वौ प्रश्नौ **शिल्पक्षेत्रतः** -वार्णिकमात्रिकवृत्तपार्थक्यप्रकाशकः, रसलक्ष्यलक्षणसमन्वयप्रदर्शनपरो वा एकः प्रश्नः **उच्चदक्षता**क्षेत्रतः -अधीतलक्षणस्य वृत्तस्योदाहरणान्तरेण सह समन्वयप्रदर्शकः अधीतलक्षणस्य रसस्य उदाहरणान्तरेण सह समन्वयप्रदर्शनसम्बद्धो वा एकः प्रश्नः
२.	पद्यकाव्यम् (महाकाव्यांशः)	ज्ञान-बोधशिल्पप्रयोगात्मिका	१		-	१	-	-	-	१०	-		-		४	१२	**ज्ञानबोधक्षेत्रतः** कविनाम-छन्दोनाम-सर्गसंख्या-श्लोकसंख्या-पदपर्याय-पदविग्रहादिप्रकाशकौ द्वौ प्रश्नौ **शिल्पक्षेत्रतः** पद्यव्याख्या-पद्यभाव-काव्यशैली-भाषाशैली-काव्यसौन्दर्य-नायकचरित्रादिप्रकाशकौ द्वौ प्रश्नौ
३.	पद्यकाव्यम् (महाकाव्यांशः)	बोधोच्चदक्षताप्रयोगात्मिका		-	-	१	-	-	-		-	-	-	८	२	९	**बोधक्षेत्रतः** छन्दोनाम-कविनाम-प्रकाशनवर्ष-सर्गश्लोकादिसंख्या-श्लोकनिहितवैशिष्ट्य-पदपर्याय-विग्रहादिप्रकाशकः एकः प्रश्नः **उच्चदक्षताक्षेत्रतः** कोशपर्यायविग्रहरसभावालङ्कारादिप्रकाशकः, पद्यगतभावार्थगूढार्थकाव्यवैशिष्ट्यकाव्यसौन्दर्यादिविशष्टविषयप्रकाशको वा एकः प्रश्नः
४.	गद्यकाव्यम् (	ज्ञान-	१		-	१	-	-	-	१०	-	-	-		४	१२	**ज्ञानबोधक्षेत्रतः**

	गद्यकाव्यांशः)	बोधशिल्पप्रयोगात्मिका															कविनाम-चरितविशेष-निःश्वासोच्छ्वासादि-पदपर्यायविग्रह-रसालङ्कारादिप्रकाशनसम्बद्धौ द्वौ **शिल्पक्षेत्रतः** गद्यव्याख्या-गद्यभाव-काव्यशैली-भाषाशैली-काव्यसौन्दर्य-नायकचरित्रादिप्रकाशकौ द्वौ प्रश्नौ
५.	गद्यकाव्यम् (गद्यकाव्यांशः)	ज्ञान-बोधोच्चदक्षताप्रयोगात्मिका		-	-	१	-	-	-		-	-	-	८	२	९	**ज्ञानबोधक्षेत्रतः** कविनाम-चरितविशेष-निःश्वासोच्छ्वासादि-पदपर्यायविग्रह-रसालङ्कारादिप्रकाशनसम्बद्धः एकः प्रश्नः **उच्चदक्षताक्षेत्रतः** कोशपर्यायविग्रहरसभावालङ्कारादिप्रकाशकः, गद्यगतभावार्थगूढार्थकाव्यवैशिष्ट्यकाव्यसौन्दर्यादिविशिष्टविषयप्रकाशको वा एकः प्रश्नः
६.	दृश्यकाव्यम् (एकाङ्कम्)	ज्ञान-शिल्पप्रयोगात्मका	१	-	-		-	-	-	५	-	-	-		२	६	**ज्ञानक्षेत्रतः** - दृश्यकाव्यपरिभाषा-पात्रनाम-लेखक-पात्रविशेषकथनादिसम्बद्धः एकः प्रश्नः **शिल्पक्षेत्रतः** निर्दिष्टदृश्यकाव्यसौन्दर्य-भावसौन्दर्य-पात्रवैशिष्ट्योक्तितात्पर्यादिप्रकाशनसम्बद्धः एकः प्रश्नः :
७.	गद्यम् (प्रबन्धः, कथा, जीवनवृत्तञ्च)	शिल्पोच्चदक्षताप्रयोगात्मिका	१	-	-	१	-	-	-	१०	-	-	-		४	१२	**ज्ञानबोधक्षेत्रतः** कथाप्रबन्धजीवनवृत्तपरिभाषा-चरित्रनाम-लेखकनाम-भणितिनिर्णयन-विशिष्टपदगतार्थप्रकाशनादिसम्बद्धौ द्वौ प्रश्नौः **शिल्पक्षेत्रतः** निर्दिष्टकथाप्रबन्धजीवनवृत्तसन्देश-तात्पर्य-भावौचित्यादिप्रकाशनसम्बद्धः एकः, मौलिकलघुकथाप्रबन्धजीवनवृत्तादिलेखनसम्बद्धः एकश्चेति कृत्वा द्वौ प्रश्नौ
योगः			६			५				४०				२४	२२	७५	

द्रष्टव्यः ‘क’ इत्यनेन अतिलघुप्रश्नो बोध्यः ।
‘ख’ इत्यनेन लघुप्रश्नो बोध्यः ।

‘ग’ इत्यनेन सामान्यतया विस्तृतोत्तरापेक्षी (व्याख्यात्मकः) प्रश्नो बोध्यः ।

पुनश्च - ज्ञानबोधक्षेत्राद् विकल्परहिताः प्रश्नाः प्रष्टव्याः । शिल्पक्षेत्राद् आहत्य वैकल्पिकप्रश्नद्वयेन युताः अष्टौ प्रश्नाः प्रष्टव्याः । उच्चदक्षताक्षेत्राद् आहत्य एकेन वैकल्पिकप्रश्नेन युताः त्रयः प्रश्नाः प्रष्टव्याः ।

संस्कृतसाहित्यम्

निदर्शनप्रश्नाः

२०७८

कक्षा - १०　　　　　　　　　　　　　　　　　　　　　समयः घण्टात्रयम्

समूहः ‘ क ’　　　　　　　　　　　　　　　　**पूर्णाङ्काः ७५**

१.　**अधो लिखिते पद्ये वृत्तलक्षणं सङ्गमयत**　८

जातं वंशे भुवनविदिते पुष्करावर्तकानां
जानामि त्वां प्रकृतिपुरुषं कामरूपं मघोनः ।
तेनार्थित्वं त्वयि विधिवशाद् दूरबन्धुर्गतोऽहं
याच्ञा मोघा वरमधिगुणे नाधमे लब्धकामा ॥

२.　**अधस्तनपद्यस्य भावार्थं काव्यगतवैशिष्ट्यञ्च प्रकाशयत**　८

विद्यालतासमवलम्बविशालशाले
सुप्राज्यराज्यकमलाविमलालयेऽस्मिन् ।
स्थाने निधाय तनये सनये विधात्रा
भारं भवान्भवहरं पदमीक्षतान्द्राक् ॥

३.　**अधो लिखितं गद्यांशं सप्रसङ्गं कोशपर्यायविग्रहभावालङ्कारसन्देशान् प्रकाश्य व्याख्यात**　८

मदजलदुर्दिनान्धकारगजघटितघनघटापरिपालितापि प्रपलायते । न परिचयं रक्षति । नाभिजनमीक्षते । न रूपमालोकयते । न कुलक्रममनुवर्तते । न शीलं पश्यति । न वैदग्ध्यं गणयति । न श्रुतमाकर्णयति । न धर्ममनुरुध्यते ।

न त्यागमाद्रियते । न विशेषज्ञतां विचारयति । नाचारं पालयति । न सत्यमनुबुध्यते । न लक्षणं प्रमाणीकरोति । गन्धर्वनगरलेखेव पश्यत एव नश्यति ।

अथवा

वाणभट्टस्य देशकालकृतिकाव्यवैशिष्ट्यानि विवेचयत ।

समूहः 'ख'

सङ्क्षेपेणोत्तरयत ।

४. अधस्तनपद्यस्य रसं संसाधयत **५**

एवंवादिनि देवर्षौ पार्श्वे पितुरधोमुखी ।

लीलाकमलपत्राणि गणयामास पार्वती ॥

५. एतस्य पद्यस्य भावार्थं लिखत **५**

अनन्तरत्नप्रभवस्य यस्य हिमं न सौभाग्यविलोपि जातम् ।

एको हि दोषो गुणसन्निपाते निमज्जतीन्दोः किरणेष्विवाङ्कः ॥

अथवा

कुमारसम्भवमहाकाव्यस्य प्रथमसर्गमाश्रित्य हिमालयस्य महत्वं वर्णयत ।

६. अधस्तनगद्यांशस्य कथनसौन्दर्यं व्याख्यात **५**

विप्र ! भवन्नाम्ना कान्यक्षराणि सौभाग्यावलम्बितानि ? कस्य वा देशस्य सुजनान् बाधते भवद्विरह इति । ततः कविरलिखत् राज्ञो हस्ते ' कालिदासः ' इति ।

७. **दृश्यकाव्ये चरित्राणां भूमिकां निरूपयत ।** **५**

८. **कथाजीवनवृत्तयोः साम्यवैषम्ये प्रदर्शयत ।** **५**

९. **अधो लिखितायाः सूक्तेस्तात्पर्यं प्रकाशयत** **५**

क्षुद्रेऽपि नूनं शरणं प्रपन्ने ममत्वमुच्चैः शिरसां सतीव ।

१०. **राज्ञो भोजस्य चरित्रचित्रणं कुरुत ।** **५**

११. **'राष्ट्रसेवा' इति विषये लघुप्रबन्धं लिखत ।** **५**

अथवा

महाकवेः सुकृतिदत्तपन्तस्य जीवनचरितबोधकानि सूत्राणि निर्मात ।

समूहः 'ग'

१२ . अधो लिखितान् प्रश्नान् अतिसङ्क्षेपेणोत्तरयत **११×१=११**

(क) अद्भुतरसस्य स्थायिभावः कः ?

(ख) कुमारसम्भवमहाकाव्यस्य प्रथमं पद्यं कस्मिन् वृत्तेऽस्ति ?

(ग) राज्ञो भोजस्य पितुर्नाम किम् ?

(घ) 'रूपकम्' इति पदस्य कोऽर्थः ?

(ङ) चन्द्रापीडः केन उपदिष्टः ?

(च) शिखरिणीवृत्तस्य प्रतिपादं के गणा भवन्ति ?

(छ) जीवनवृत्तं किम् ?

(ज) 'विदुषाम्' , 'समुन्नतेन' इति पदयोः पर्यायौ कौ ?

(झ) 'संलीयते विमलविष्णुपदे स धन्यः' इत्यत्र किं वृत्तम् ?

(ञ) 'कथा' इति पदस्य धातुप्रत्ययौ प्रदर्शयत ।

(ट) 'नगाधिराजः' , 'वनेचराणाम्' इति पदयोः विग्रहः कीदृशो भवति ?

द्रष्टव्यम् - पाठ्यपुस्तकस्य निर्माणानन्तरं ' ख-ग' समूहयोः कथा-प्रबन्ध-दृश्यकाव्य-जीवनचरितसम्बद्धानां प्रश्नानामङ्कान् विहाय स्वरूपं परिवर्तिष्यते ।

समाप्तम्